

نگاهی به هنر مانوی

با تکیه بر تأثیر کتاب آرایه مانوی بر کتاب آرایه در دوران اسلامی

مبا لطیف پور

پژوهشگاه هنر

۱۳۹۸

سرشناسه: لطیف پور، صبا، ۱۳۵۸-
 عنوان و نام پدیدآور: نگاهی به هنر مانوی؛ با تکیه بر تأثیر کتاب آرای مانوی بر کتاب آرای در دوران اسلامی/
 صبا لطیف پور
 مشخصات نشر: تهران؛ فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، پژوهشکده هنر، ۱۳۹۸.
 مشخصات ظاهری: ۱۶۴ص، تصویر (بخشی رنگی).
 شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۶۴۵-۲۱-۵
 یادداشت: کتابنامه.
 موضوع: هنر مانوی: Art, Manichaeism.
 موضوع: کتاب آرای - ایران - تاریخ: Book design - Iran - History.
 موضوع: کتاب آرای - تاریخ: Book design - History.
 شناسه افزوده: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، پژوهشکده هنر.
 رده بندی کنگره: N ۸۱۹۹.
 رده بندی دیویی: ۲۹۹/۹۳۲
 باره ۵: 'شناسی ملی: ۵۷۷۵۴۴۴

پژوهشکده هنر

پژوهشکده هنر وابسته به فرهنگستان هنر

نگاهی به هنر مانوی

با تکیه بر تأثیر کتاب آرای مانوی بر کتاب آرای در دوران اسلامی

صبا لطیف پور (سوهی - علمی پژوهشکده هنر)

صفحه آرا: میثم رادمهر

طراح جلد: دتیز حبیب پور

نوبت چاپ: اول، ۸، ۱۱

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

چاپ: چاپ دیجیتال پاپیروس

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۶۴۵-۲۱-۵

کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

نشانی: خیابان ولیعصر (عج)، بالاتر از تقاطع امام خمینی (ره)، نبش کوچه شهید حسن سخنور، پلاک ۲۹

تلفن: ۰۲۱-۶۶۹۵۶۱۹۰۰ نمابر: ۰۲۱-۶۶۴۸۰۹۴۵ کدپستی: ۱۱۳۷۶۳

ایمیل: pub@aria.ac.ir

<http://aria.ac.ir>

نشانی فروشگاه مرکزی: خیابان ولی عصر، نرسیده به چهارراه طالقانی، شماره ۱۵۵۰، ساختمان

مرکزی فرهنگستان هنر. تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۹۰۹۹۰

نشانی تلگرام: @artboks

نشانی فروشگاه اینترنتی: www.matnpublishers.ir

فهرست مطالب

۷ سخن ناشر

۹ مقدمه

فصل اول

۱۳ ۱. اندیشه مانوی

۱۳ ۱-۱. مبانی شکل‌گیری هنر مانوی

۱۴ ۲-۱. باورهای دینی مانوی

۱۷ ۲. تاریخ مانویت و گسترش آن

۱۷ ۱-۲. وقایع‌نگاری دین و تاریخ در زمان مانی

۲۲ ۲-۲. وقایع‌نگاری دین و تاریخ پس از مرگ مانی

۲۸ ۳. هنر مانوی

۲۸ ۱-۳. تعریف هنر مانوی و تاریخچه آن

۳۹ ۲-۳. روش‌های خلق آثار هنری مانوی

۴۰ ۳-۳. تأثیر و تأثر هنر مانوی

۴۵ ۴-۳. موضوعات هنر مانوی

۴۵ ۱-۴-۳. کاتبان

۴۶ ۲-۴-۳. زنان

۵۱ ۳-۴-۳. صحنه‌داوری و جایگاه آیینی

۵۳ ۴-۴-۳. برگزیدگان، بزرگان دین، فرمانروایان

۵۴ ۵-۴-۳. نمادها و تزئینات متفرقه

فصل دوم

۴. هنر کتاب‌آرایی مانوی ۵۷
- ۱-۴. نوشته‌های مانوی برجای مانده ۶۱
- ۲-۴. شیوه و سبک آرایه‌های کتب مانوی ۶۳
- ۳-۴. انواع آرایه‌های نوشته‌های مانوی ۷۲
- ۱-۳-۴. جوهرهای رنگی و نوشته‌های تذهیب‌شده با طلاکاری کردن روی نوشته‌ها ۷۲
- ۲-۳-۴. رئوس مطالب تک‌رنگ یا چندرنگ ۷۶
- ۳-۳-۴. حروف خوشنویسی‌شده ۷۸
- ۴-۴. دیگر تزئینات نوشتاری ۷۹
- ۱-۱-۴. ویژگی‌های مهم کتاب‌آرایی مانوی ۸۱
- ۵-۴. تاریخ‌گذاری بر اساس نگاهی به مانوی با شواهد علمی، متنی و هنری ۸۸

فصل سوم

۵. هنر کتاب‌آرایی ایرانی - اسلامی ۹۵

فصل چهارم

۶. تحلیل تأثیر هنر کتاب‌آرایی مانوی بر هنر کتاب‌آرایی اسلامی ۱۰۹
- ۱-۶. روند خلق اثر ۱۱۲
- ۲-۶. زمینه‌آبی سیر ۱۱۴
- ۳-۶. ترکیب‌بندی‌های مشابه و عناصر مشترک ۱۱۶
- ۴-۶. هاله نور ۱۱۹
- ۵-۶. طلاکاری ۱۲۴
- ۶-۶. کشیده نوشتن برخی حروف جهت زیبانویسی ۱۳۱
- ۷-۶. شیوه طراحی ۱۳۵
- ۸-۶. کتاب در قطع جیبی ۱۳۷
- ۹-۶. تزئین سرفصل‌ها ۱۳۷
- ۱۰-۶. تزئینات کوچک در داخل متن رنگ‌های مختلف به‌ویژه قرمز ۱۴۱

کتابنامه ۱۵۱

نمایه ۱۵۹

مقدمه

ادبیان و مکاتب مختلف فکری، در طول تاریخ، اغلب برای قانع کردن مردم و با هدف گسترش اندیشه‌های خود از ابزار مختلفی سود جستند. هنر یکی از این ابزارهاست که بر روح و ذهن بشری تأثیری عمیق می‌گذارد. هر دین با توجه به زبان مکاتب جهان‌بینی و دیگر عوامل شیوه هنری ویژه‌ای برای ارائه تفکرات خود برگزیده است. بدین ترتیب، بسیاری اوقات می‌توان هنری ویژه را به دینی خاص در یک زمان مشخص نسبت داد و آن را هنر دینی نامید. بر همین اساس، هر مذهب یکی از شاخه‌های هنری قابل بحث در ایران است. مانی و پیروان او، که به گسترش دین خود بسیار اهمیت می‌دادند، برای قبولاندن آیین خود به مردم کتاب‌ها را نگاشتند و چون درک مفاهیم فلسفی دین مذکور در بسیاری موارد پیچیده بود، کتاب‌های خود را به نقش‌هایی آراستند و باز برای جلب نظریشتر به آراستن زیاده از کتاب‌ها پرداختند؛ یعنی تنها به نقاشی بسنده نکردند، بلکه در کنار آن صفحات کتاب را با تصاویری تزیین کردند. این نقوش دیگر برای شرح مفاهیم دینی و داستان‌های مذهبی مربوط به آفرینش و غیره نبود، بلکه فقط با هدف زیباتر ساختن صفحات کتاب آورده می‌شد. مانویان از رنگ نیز در نوشتار خود استفاده کردند و گاه برخی کلمات یا حروف را با رنگی دیگر، جز سیاه که سراسر کتاب با آن نوشته می‌شد، می‌نگاشتند. چنین شیوه‌هایی تا آن زمان در ایران کم سابقه یا حتی بی سابقه بود. نکته مهم این است که این شیوه‌ها

پس از چند سال در ایران بار دیگر رواج یافت و به شکل‌ها و شیوه‌های گوناگون در کتاب‌آرایی رخ نمود. کتاب‌های دینی و نیز دیوان‌های شعرا، که در دوران حکومت‌های مختلف اسلامی به چنین هنرهایی آراسته شده‌اند، می‌توان به نوعی دنباله کتاب‌آرایی عصر رواج دین مانوی دانست.

از آن رو که هنر کتابت، نسخه‌پردازی، یا کتاب‌آرایی اهمیت خود را هرگز از دست نداد، بررسی ریشه‌های آن ضروری است. یافتن ارتباط میان هنر کتاب‌آرایی مانوی با دوره‌های پسین‌ترش گاه به سبب وضوح بسیار، ساده است و گاه نیز به دلیل پیچیدگی‌های خاص دشوار. هنر کتابت و نسخه‌پردازی که در دو سوی مختلف تاریخ ایران رواج داشت، خود به شیوه‌ها و سبک‌ها، گوناگون درآمد و اشکال مختلفی به خود گرفت. این هنر تا به امروز هم ریشه مانده ایرانیان همچنان کتاب‌های ارزشمندشان را به شیوه‌های گوناگون می‌آریند.

بسیار جالب خواهد بود اگر بتوانیم به دیدی دست پیدا کنیم که با دیدن یک نسخه آراسته کتاب، روند شکل‌گیری آن، اندیشه‌های به‌وجودآورنده آن و احساس و اندیشه هنرمند را از پس آن دریابیم. این کتاب تلاش دارد خواننده را تا اندازه‌ای به چنین جایگاهی رهنمون شود. برای مثال، هنگامی که با دیدن یک صفحه آبی خطاطی‌شده بدانیم چنین عسری از هنر مانوی برآمده و هنرمند، والایی اندیشه را با رنگ آسمان در اثر خود منعکس کرده است، عمق دید وسیع‌تری نسبت به اثر خواهیم یافت.

امروزه کتاب‌ها و مقالات زیادی در ارتباط با نسخه‌پردازی و کتاب‌آرایی منتشر می‌شود، اما کمتر به ریشه‌ها و پیشینه این هنر پرداخته شده است. از همین رو، این کتاب می‌کوشد برای پُر کردن خلأ مذکور، در ریشه‌های مانوی هنر کتابت و کتاب‌آرایی بکاود.

همیشه زیبانویسی برای من اعجاب‌انگیز و مسحورکننده بود. از سال‌ها

پیش از اینکه به حوزه تخصصی تاریخ، فرهنگ، زبان و هنر وارد شوم با دیدن نوشته‌هایی که با زیبایی خاص خود، مخاطب را متأثر می‌کردند، به چالشی شیرین کشیده می‌شدم؛ حتی زمانی که زبان نوشته را نمی‌دانستم. این شیفتگی با من باقی ماند تا زمانی که دریافتم هنرزیبانویسی در جهان در طول تاریخ سفرهایی شگفت‌آور داشته و می‌توان به طریقی آن را پیگیری کرد. کتاب حاضر نتیجه تلاشی است برای فرونشاندن بخشی از کنجکاوی‌هایم در باب تأثیر و تأثر هنرزیبانویسی.

کتاب به چهار بخش تقسیم می‌شود. فصل اول به شناخت اندیشه و هنر مانوی می‌پردازد. در فصل دوم در مورد کتاب‌آرایی مانوی صحبت خواهد شد؛ فصل سوم درباره کتاب‌نگاری ایرانی - اسلامی است؛ و در چهارمین و آخرین فصل تأثیرات بر کتاب‌آرایی مانوی بر این هنر در دوران اسلامی، به‌ویژه در ایران، بررسی خواهد شد.

لازم است از مجموعه تشکرهای من که فرصت این پژوهش را فراهم آورد تشکر کنم. از همکار محترم خانم پوران زینالی بابت قبول زحمات فراوان این کتاب، تشکر می‌کنم. همچنین سپاسگزار دوست خوبم آقای محمدرضا گردان هستم که متن را واژه به واژه خواند و نظرات، صائب و دقیقش سبب شد کتاب شکل حاضر را به خود بگیرد. امیدوارم نظرات طرح‌شده در این کتاب برای خواننده علاقه‌مند جالب باشد و زمینه‌دهنده‌ای به روند تغییرات گوشه‌ای از تاریخ هنر ایران زمین روشن‌تر سازد.

صبا لطیف‌پور

بهار ۱۳۹۸